

УДК 32.321

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.44.30>

КОНЦЕПЦІЯ ВІДКРИТОСТІ ЮРГЕНА ГАБЕРМАСА ТА ПОТЕНЦІАЛ ЇЇ ВИКОРИСТАННЯ ДЛЯ АНАЛІЗУ ПУБЛІЧНОЇ СФЕРИ В УКРАЇНІ

Діана Стандратюк

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова,
факультет психології, кафедра політичної психології

та міжнародних відносин

бул. Саратовська, 20, 04111, м. Київ, Україна

У статті проаналізовано ключові положення теорії громадської відкритості Юргена Габермаса, що викладена в праці «Структурні перетворення у сфері відкритості. Дослідження категорії громадянське суспільство». Виділено та схарактеризовано: основні види відкритості (репрезентативна – у часи Середньовіччя як вияв статусу владної особи; літературна – в період розвитку капіталізму та інтенсифікації обміну інформацією як спосіб публіки відрефлексувати саму себе; політична – як засіб контролю влади та представлення інтересів громадянського суспільства), а також особливості їхнього становлення та трансформацій; інституційні критерії публіки та підґрунтя її існування; наслідки формування відкритості у Англії, Франції та Німеччині для становлення публічної сфери; відмінність між приватною та публічною сферами. Розглянуто основні проблеми публічної сфери відповідно до теорії Ю. Габермаса (розширення публіки через реформу виборчого права; виникнення реполітизованої соціальної сфери; виконання державою та корпораціями частини функцій приватної сфери; перетворення культури на товар; трансформація резонерської публіки у некритичну масу; розмивання межі між приватним та публічним; втрата пресою ознак інституту публіки та схильність до встановлення маніпулятивного консенсусу у суспільстві через *public relations*; набуття інститутами громадянського суспільства політичної влади; перетворення політичних фракцій у парламенті на засіб вираження волі партійного керівництва; «рефеодалізація» відкритості). Обґрунтовано принцип «відкритість через відкритість» як спосіб повернення публічній сфері її початкових функцій – контроль державної влади та захист інтересів приватних індивідів. Виявлено тенденції розвитку публічної сфери в Україні відповідно до концепції Ю. Габермаса. Розглянуто реалізацію принципу «відкритість через відкритість» в українській публічній сфері через: публікування звітів про діяльність інститутів громадянського суспільства, подання фінансової звітності політичних партій до НАЗК, публікацію відкритих державних даних.

Ключові слова: публічна сфера, приватна сфера, громадська відкритість, громадянське суспільство, громадська думка.

Постановка проблеми. XX століття ознаменоване активним розвитком та інституціоналізацією політичної науки. Дослідники звертають свою увагу на нові аспекти політичної реальності, одним з яких стає феномен публічності. У ліберальних демократіях інтелектуали розпочинають дискусію щодо розмежування держави, громадянського суспільства та приватного життя індивіда, досліджується тематика межі втручання держави у приватну сферу. У цьому світлі феномен публічного постає як сфера, де автономні індивіди здатні взаємодіяти з державою в площині висловлення та захисту своїх інтересів. Серед зарубіжних дослідників теми публічного варто відзначити, зокрема, Джона Дьюї, Юргена Габермаса, Ханну Арендт, Чарльза Тейлора, Річарда Сеннета.

В українській політичній науці увага до теми публічної сфери починає з'являтися разом з дослідженням публічної політики та є відносно новою. Серед вітчизняних науковців, що займаються дослідженнями цієї проблематики, варто відзначити, зокрема, Ігоря Рейтеровича, Олексія Третьяка, Анастасію Ващенко, Олену Щурко, Вероніку Волковинську, Дмитра Шевчука.

Одним з найвизначніших дослідників проблематики публічного вважається Ю. Габермас, хоча в українському науковому дискурсі він більше відомий як теоретик комунікативної дії та деліберативної демократії. Власне, дисертаційна робота Ю. Габермаса, перша редакція якої вийшла у 1962 році та в українському перекладі отримала назву «Структурні перетворення у сфері відкритості. Дослідження категорії громадянське суспільство», є однією з базових для розуміння історичного становлення та функцій публічності, або ж, як пропонує український переклад, відкритості у західних демократіях. Автор розглядає структурні перетворення у сфері громадянської відкритості як соціально-державні трансформації, зміни комунікативних структур через виникнення масових засобів інформації.

Метою статті є визначення основних аспектів теорії громадської відкритості Ю. Габермаса та виявлення евристичного потенціалу цієї теорії для аналізу стану розвитку публічної сфери в Україні.

У дослідженні теми відкритості Ю. Габермас виділяє такі ключові моменти: розмежування приватного та публічного, існування кількох історичних типів відкритості, розуміння громадянського суспільства як сфери автономії громадянина, проблему деградації та «рефеодалізації» сфери відкритості, поділ суспільства на резонерську «публіку» та некритичну «масу».

Публічна сфера у Ю. Габермаса є похідною від життя індивіда як приватної особи. Приватну сферу дослідник розглядає як життєвий простір, визначений родиною та іншими неформальними стосунками [1, с. 20]. З розвитком капіталістичного виробництва, бюрократичного апарату держави та засобів масової інформації приватна сфера зазнає критичних змін, що матимуть наслідки і для відкритості в майбутньому.

Політичну відкритість Ю. Габермас розглядає як вищий вияв умов комунікативності, за яких може реалізуватися дискурсивне формування думки і волі публіки громадян держави. Саме вона дозволяє раціонально врегулювати суспільні конфлікти. Політична відкритість може функціонувати за тих умов, коли існують інституційні гарантії правової держави та в суспільстві усталені демократичні норми поведінки і соціалізації [1, с. 32, с. 37].

Історично першим типом відкритості Ю. Габермас вважає репрезентативну відкритість часів Середньовіччя. Така відкритість була атрибутом статусу, який, по суті, був нейтральним щодо категорій «публічного» чи «приватного», але оскільки носій статусу презентує себе відкрито перед публікою, то статус виступає втіленням владних повноважень [1, с. 50]. В часи Ренесансу репрезентативність звузилася до демонстрації статусу лише перед монархом, розпочався розпад репрезентативної відкритості церкви, панівних верств та самої влади на приватну та публічну. Релігія стає приватною справою, на противагу їй влада, військо, бюрократія та державні фінанси – відкритими, тобто публічними. З трудових станів починає формуватися громадянське суспільство, яке, за визначенням Ю. Габермаса, протиставляє себе державі як сфера приватної автономії [1, с. 54-55].

Одним з чинників розпаду репрезентативної відкритості стали зародження та розвиток промислового капіталізму через заморську торгівлю, товарообіг та обмін інформацією. Інтенсифікація торгівлі призводить до інтенсифікації обміну інформацією, що стало основою виникнення нового комунікативного простору з власними інституціями обігу

інформації, яка згодом починає відкрито публікуватися і заміщує репрезентативну відкритість публіцистичною (або літературною). Розвиток ринків призводить до виникнення товариств, що вимагають політичних гарантій своєї діяльності. На цьому тлі відбувається централізація державного управління [1, с. 58-62].

Виникає новий вид відкритості – публіцистична. Самі новини перетворюються на товар, вони стають публічними, тобто такими, що оприлюднюються [1, с. 65]. Це пов'язано з низкою чинників, зокрема: необхідністю обміну інформацією для торгівлі, поширенням листування серед освічених верств населення, використання преси у процесі врядування засобом публікації законів, наказів, тощо.

Утворюється читацька публіка, ядром якої стає буржуазія, лікарі, юристи, професори, священники. На думку Ю. Габермаса, це публіка громадської відкритості, яка цікавиться приватною сферою громадянського суспільства. В цей час держава ще не поглинає відкритість, не бере її собі на службу. Починається конфлікт між державою та приватною сферою, коли держава втручається в приватні бюджети, сферу цінкових мит та податків. Невдоволена публіка робить спроби змінити наявний стан справ за допомогою функціонування преси. Саме завдяки пресі згуртовані в публіку приватні особи змушували державну владу легітимізувати громадську думку. Тож громадянське суспільство стало суб'єктом влади [1, с. 67-70].

Зростає роль міста як осередку життя громадянського суспільства, у публіки з'являються місця концентрації – кав'ярні, салони та застільні товариства. Крім того, з'являються лідери думок, які одночасно є представниками публіки та їхніми педагогами – мистецькі критики.

Ю. Габермас виділяє інституційні критерії публіки приватних осіб, що беруть участь у дискусії: громадянське спілкування, що не бере до уваги статус, адже учасники є рівними за народженням; різноманіття тем, що виходять з під контроль церкви, «високої культури» чи держави; незамкненість публіки, оскільки кожен має можливість бути причетним до обговорення. Там, де формується публіка, формується і громадська репрезентативність, що може говорити від її імені, вона звертається із середини на зовні [1, с. 80-82].

Політична відкритість проростає з літературної, через громадську думку вона ознайомлює державу із запитам та потребами суспільства [1, с. 89]. Літературна відкритість переростає у політичну, сферу критики державної влади. Громадська або відкрита думка заради врегулювання соціальних питань суперечить державній владі, виконує функцію захисту резонерського суспільства та товарообміну. Першочергове політичне завдання громадянської відкритості полягає у регулюванні економічних питань [1, с. 97].

Публіка має здатність до самостійного існування, оскільки заснована на автономії приватних осіб, які володіють майном. Ринковій самостійності власника відповідає самоствердженні людини в сім'ї. Ще одним підґрунтям автономності є сім'я, що гарантує особистісну неперервність та нагромадження капіталу, яке закріплене в праві на вільне успадкування власності [1, с. 92]. У сфері сімейної інтимності приватні особи усвідомлюють себе незалежними від приватної сфери своєї господарської діяльності як люди, котрі можуть вступати між собою у «суто людські» стосунки [1, с. 96]. Тобто, як бачимо, Ю. Габермас зазначає, що саме зі сфери приватного чи навіть інтимного життя громадяни далі формують себе як рівноправних членів публіки, яка згодом відстоює їхні інтереси перед державою.

У громадській відкритості виробляється політична свідомість, яка, на противагу абсолютній владі, чітко і зрозуміло викладає суть і вимоги до загальних і абстрактних законів і навчається відстоювати громадську думку як єдине легітимне джерело законів.

Закони починають формуватися відповідно до вимог публіки, вони стають загальними, абстрактними, заснованими на глузді, тобто раціональними, та очевидними (зрозумілими) для приватних осіб [1, с. 99-100]. Отже, громадська відкритість та думка у трактуванні Ю. Габермаса є «входом» до політичної системи в розумінні Д. Істона, вони акумулюють вимоги та інтереси, доводять їх до представників влади та здатні впливати на подальший політичний процес.

У своїй роботі німецький філософ також досліджує історію становлення політичної відкритості у трьох західних демократіях: Англії, Франції та Німеччині. І хоча у кожній державі були присутні власні особливості, можна констатувати, що відкритість у цих державах призвела до: перетворення преси на четверту владу засобом допуску до парламентських засідань [1, с. 107]; розвитку політичної опозиції, яка через резонерську публіку набула форми тривалого протистояння між урядовою та опозиційною партіями [1, с. 109]; утвердження відкритості як форми контролю над владою [1, с. 114]; затвердження базових прав людини на законодавчому рівні: свободи думки, друку та мирних зібрань [1, с. 115-116].

На початку XIX століття відкритість проходить випробування розширенням публіки через реформу виборчого права. Наслідки цих змін помітні і зараз в площині політичної відкритості, особливо через утворення категорії байдужих виборців, перед якими «розгріється» виборча кампанія з метою переконати голосувати за того чи іншого кандидата. З цього часу Ю. Габермас констатує занепад відкритості: вона починає охоплювати дедалі ширші сфери суспільства й, водночас, втрачає свою політичну функцію, тобто перестає надавати оприлюднений фактичний стан справ контролю з боку критичної публіки [1, с. 189].

Інтервенціоналізм держави в кінці XIX століття починається з перенесення антагонізму інтересів, який уже не можна вирішити лише в середині приватної сфери, в сферу політики. Руйнується розмежування суспільства та держави. Між ними двома і з них обох постає реполітизована соціальна сфера, яка не бере до уваги розрізнення між «відкритим» та «приватним». Вона й ліквідовує ту характерну частину приватного простору, де згуртовані в публіку приватні особи врегульовують між собою власні стосунки [1, с. 191]. Конфлікти, що виникали в економічній сфері між працівниками та капіталістами, з розширенням виборчого права переносяться у політичну. Перед державою постає завдання утримування балансу інтересів [1, с. 194].

Держава та великі підприємства починають перебирати на себе функції, які колись були притаманні суто приватній сфері: освіта, пенсійне забезпечення, виплати з безробіття, забезпечення житлом. [1, с. 196, с. 202]. Ю. Габермас стверджує, що саме таким чином утворюється реполітизована соціальна сфера, диференціація на приватне та публічне вже не відбувається [1, с. 197]. Якщо раніше робота перебувала у приватній сфері життя індивіда та сім'ї, то зараз, констатує дослідник, вона створює псевдовідкриту сферу, а приватність має місце лише під час дозвілля [1, с. 203].

Зведення приватної сфери лише до вільного часу відбувається, у тім числі, через зміну літературної (мистецької) відкритості на простір культурницького споживання. Можемо вважати, що культура стала симулякром самої себе. На думку Ю. Габермаса, споживання культури у сучасному світі не переростає у відкриту комунікативність приватних осіб, тобто не відбувається критичне осмислення творів мистецтва [1, с. 209-214].

Преса теж позбавляється функції критики, зменшується частка політичних повідомлень, а на перших шпальтах газет публікуються новини про скандали, катастрофи, спорт чи світські події [1, с. 202]. Громадська відкритість обернулася на сферу оприлюднення приватних життєвих історій, де немає місця для критичного резонерства публіки щодо дій державної влади [1, с. 222]. Ю. Габермас констатує, що політичну відкритість замінила

маніпулятивна [1, с. 228]. Якщо раніше преса була інституцією самої публіки, то з комерціалізацією преса перетворилася на різновид бізнесу [1, с. 234].

Як наслідок, виникають *public relations* як спосіб «опіки над думкою», що підтасовують загальну зацікавленість [1, с. 243-244]. Таким чином виникає «підтасований консенсус», який не відображає реальної громадської думки [1, с. 246]. Виникає ситуація, коли громадська думка знову набуває ознак феодалізму: публіцистика надає статусності особі, особа, своєю чергою, репрезентує себе перед публікою [1, с. 247].

Інституційний стрижень громадянського суспільства становлять позадержавні та позаекономічні спільноти на засадах добровільності – це асоціації, де формується думка [1, с. 38]. Ю. Габермас аналізує сучасний стан інститутів громадянського суспільства: асоціацій, спілок, партій. Дослідник зазначає, що ці інститути мають далекосяжну політичну владу та можуть маніпулювати громадською думкою [1, с. 251]. Щодо партій, то філософ зазначає, що вони є знаряддям формування волі, проте не в руках публіки, а саме тих, хто задає тон партійному апаратові [1, с. 256].

Змінюється й роль парламенту як законодавчого органу. Він також набуває ознак репрезентативності вже прийнятого рішення. Оскільки самі рішення приймаються на засіданнях фракцій, то акт голосування є лише демонстрацією рішення на зовні. Самому депутату вже не характерна участь у резонерській публіці [1, с. 258].

Однак, попри очевидний факт занепаду сфери відкритості, Ю. Габермас зазначає, що вона може знову повернутися до виконання функцій політичного контролю та критики, коли сама стане підпорядкована принципу оприлюднення [1, с. 261]. Тобто, йдеться про те, що інститути відкритості самі мають стати відкритими для публіки. Засобом внутрішньої організаційної демократії інститути громадянського суспільства можуть стати відкритими за допомогою оприлюднення внутрішніх подій, надання доступу до походження і використання коштів [1, с. 262].

Ю. Габермас також говорить про «рефеодалізацію» приватної сфери суспільства та відкритості, що пов'язано зі змагальністю інститутів громадянського суспільства та «втручальницьким» врядуванням. Політичні інстанції переймають на себе деякі функції у сфері товарообміну та суспільної праці, а суспільні сили набувають політичних функцій. «Рефеодалізація» поширюється на політичну відкритість, оскільки організації громадянського суспільства прагнуть компромісів з державою та між собою за умов найменшого рівня відкритості, але через розгортання демонстративної або маніпулятивної публіцистики змушені забезпечувати собі популістське схвалення охопленої мас-медіа публіки [1, с. 286].

Отже, відповідно до здійсненого аналізу ключових положень теорії Ю. Габермаса щодо трансформації сфери відкритості, можемо підсумувати: у Середньовіччя виникає репрезентативна відкритість, яка полягала у презентації владного статусу перед підданими; з розвитком заморської торгівлі, поширенням інформації, виникненням ЗМІ виникає літературна відкритість, суб'єктом якої є резонерська публіка, а об'єктом стає мистецтво; літературна відкритість переростає у політичну, яка стала сферою діалогу влади та громадянського суспільства; відбувається розширення публіки через отримання політичних прав трудовими класами, саме вони переносять в політичну площину економічні конфлікти; це призводить до трансформації приватної сфери, її звуження, публічна сфера втрачає можливості агрегації громадської думки та представлення її вимог для державної влади, ЗМІ також втрачають здатність бути інститутом резонерства публіки, а схилиються до встановлення маніпулятивного консенсусу; взаємодія інститутів громадянського суспільства та держави призводить до «рефеодалізації» публічної сфери через підміну функцій та уникнення публічності; формується принцип «відкритість через відкритість», виконання

якого інститутами громадянського суспільства здатне повернути публічній сфері її основну функцію – контроль та критика державної влади.

Напрацювання Ю. Габермаса є цінними не лише для сучасної політичної філософії, а й для практичної політики. Зокрема, відповідно до описаного сучасного стану справ у публічній сфері ми можемо проаналізувати тенденції її розвитку в Україні. В цьому контексті варто зазначити, що Україні притаманні ті проблеми, які описує дослідник. Можемо констатувати втрату українськими ЗМІ незалежності як інституту резонерської публіки через підпорядкування їх приватним чи вузькокорпоративним інтересам. Іншою проблемою, яку не визначив Ю. Габермас, але яку ми можемо спостерігати в українському суспільстві в контексті дослідження публічної сфери, є поляризація виборців тих чи інших політичних сил та створення «бульбашкових» спільнот, які ведуть дискусії лише з тими, хто має такі ж політичні погляди. Через це, роз'єднана публіка втрачає можливість згуртування та відстоювання своїх інтересів перед державою.

Попри зазначені проблеми, в українській публічній сфері можемо спостерігати і позитивні зміни: рух до реалізації принципу «відкритість через відкритість». Відкритість та підзвітність інститутів громадянського суспільства та органів державної влади є однією з ключових для демократичних перетворень в Україні. Як зазначає Ю. Габермас, відкритість є принципом демократії в міру того, як особисті судження через резонерство публіки можуть сформуватися в громадську думку [1, с. 273]. Для того, аби громадська думка мала змогу сформуватися, необхідний доступ до даних. Вже звичною стала практика, коли великі та інституційно спроможні громадські організації, благодійні фонди чи аналітичні центри публікують щорічні звіти про свою діяльність із зазначенням переліку реалізованих чи активних проєктів та програм, їхніх результатів та джерел фінансування. Звісно, поки не всі громадські об'єднання можуть собі дозволити публікацію щорічних звітів, у тім числі через брак фінансових чи кадрових ресурсів, що говорить про нерівномірність розвитку громадського сектору в Україні.

Принцип «відкритість через відкритість» поширюється також і на політичні партії. Зокрема, відповідно до чинного законодавства, політичні партії зобов'язані подати до Національного агентства з питань запобігання корупції звіт про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру засобом його заповнення на офіційному веб-сайті Національного агентства з питань запобігання корупції [2]. На основі цієї інформації можуть створюватися корисні електронні інструменти, що дають змогу в доступній формі здійснювати моніторинг фінансів політичних партій. Прикладом такого інструменту є проєкт «Золото партій», що розроблений ГО «Рух ЧЕСНО» [3]. Існування цього інструменту суттєво посилює можливість резонерської публіки з контролю влади.

Одним із основних драйверів принципу «відкритість через відкритість» є відкриті державні дані, що дають можливість громадянам та аналітикам отримати інформацію про діяльність тих чи інших органів влади чи місцевого самоврядування. Наприклад, громадяни можуть отримати інформацію про голосування у Верховній Раді, доступ до Єдиного державного реєстру судових рішень, або ж дані щодо об'єктів будівництва, реконструкції та ремонту автомобільних доріг загального користування державного значення. [4]. Хоча на період повномасштабного вторгнення РФ велика кількість реєстрів закрита з міркувань безпеки, відкриті дані несуть потенціал для прозорої відбудови України, у тім числі під наглядом резонерської публіки.

Отже, як бачимо, сучасному етапу розвитку публічної сфери в Україні в контексті методологічного підходу Ю. Габермаса притаманні ті ж проблеми та шляхи їх подолання, що і в західних демократіях. Загалом підхід Ю. Габермаса до розуміння публічної сфери

має потужний евристичний потенціал з огляду на пошуки шляхів об'єднання публіки та повернення їй контрольних функцій. Беззаперечно, що розуміння Ю. Габермасом відкритості як сфери резонерства публіки та способу узгодження інтересів надалі розвинулося в його теоріях комунікативної дії та деліберативної демократії, які також мають на меті знайти спосіб встановлення політичного консенсусу в державі.

Список використаної літератури

1. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості. Дослідження категорії громадянське суспільство / Юрген Габермас. – Львів: Літопис, 2000. – 321 с.
2. Закон України «Про політичні партії в Україні» [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text>.
3. Золото партій [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://zp.chesno.org/>.
4. Постанова «Про затвердження Положення про набори даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних» [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/835-2015-%D0%BF#Text>.

JURGEN HABERMAS' CONCEPT OF OPENNESS AND ITS POTENTIAL FOR ANALYZE THE PUBLIC SPHERE IN UKRAINE

Diana Standratiuk

*The National Pedagogical Drahomanov University,
Faculty of Psychology, Department of Political Psychology
and International Relations,
Saratovska str., 20, 04111, Kyiv, Ukraine*

The article analyzes the key provisions of Jurgen Habermas' theory of civic openness presented in the work "The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society". The main types of openness as well as the peculiarities of their formation and transformations (representative in the Middle Ages as a manifestation of the status of noblemen; literary in the period of the development of capitalism and the intensification of information exchange as a way for the public to reflect on itself, political as a means of controlling the authorities and representing the interests of civil society); institutional criteria of the public and the basis of its existence; the consequences of the creation of openness in England, France and Germany for the formation of the public sphere; the difference between private and public spheres are highlighted and characterized. The main problems of the public sphere are considered in accordance with J. Habermas' theory (expansion of the public through suffrage reform; the emergence of a repoliticized social sphere; performance by the state and corporations of part of the private sector's functions; transformation of culture into a commodity; transformation of the reasoning public into an uncritical mass; blurring of the boundary between private and public; the loss of the public's institution functions by the press and the tendency to establish a manipulative consensus in society through public relations; acquisition of political power by institutions of civil society; the transformation of political factions in the parliament into a means of expressing the will of the party leadership; "refeudalization" of openness). The principle of "openness through openness" is substantiated as a way to return the public sphere to its original functions – control of state power and protection of the interests of private individuals. The trends of the development of the public sphere in Ukraine according to the concept of J. Habermas were revealed. Implementing the principle of "openness through openness" in the Ukrainian public sphere through the publication of civil society institutions' reports, submission of financial reporting of political parties to the NACP, and publication of open state data is considered.

Key words: public sphere, private sphere, public openness, civil society, public opinion.